

КРАЄЗНАВСТВО

УДК(UDC)94(477)''1943/1950'':377.091

КОРОЛЬ В. М., СЛЮСАРЕВА Є. О.

**ЗАЛІЗНИЧНІ УЧИЛИЩА СУМЩИНИ
У ПЕРІОД ВІДБУДОВИ ЕКОНОМІКИ (1943-1950 рр.)**

Стаття присвячена дослідженню історії залізничних училищ системи державних трудових резервів в умовах відбудовчих процесів 1943-1950 рр. В центрі уваги дослідників Конопотське ЗУ №1 та Білопільське ЗУ №2. Зокрема аналізуються особливості організації навчально-виховного процесу, комплектування учнівського контингенту, матеріально-побутове забезпечення вихованців закладів. Дослідження базується на матеріалах Державного архіву Сумської області.

Ключові слова: *повоєнна відбудова, професійно-технічна освіта, трудові резерви, залізничні училища, Сумська область.*

Від другої половини ХІХ ст. і дотепер залізниця залишається стратегічним видом транспорту для країни. Ефективність же використання шляхів сполучення завжди значною мірою визначалася якістю кадрів, які їх обслуговували. Протягом 1940-1959 рр. завдання з підготовки робітничого персоналу для залізниці виконували залізничні училища (ЗУ) системи державних трудових резервів (ДТР). Найбільшого значення вони відіграли під час відбудови економіки протягом 1943-1950 рр., оскільки за короткий термін з підлітків підготували фактично нове покоління залізничників замість старих кадрів, полеглих під час кривавої Другої світової війни.

Більшість наукових праць, присвячених історії закладів системи державних трудових резервів, були створені радянськими дослідниками в умовах диктату офіційної комуністичної ідеології [1-6]. Ці роботи писалися за чіткими партійними настановами й обов'язково мали відповідати поглядам влади на події минулого. Через це вони відзначаються помітною необ'єктивністю, хоча і містять багато цінної інформації. Зауважимо, що радянські історики, звичайно, не фальсифікували дані. Проте водночас видання з історії професійної освіти, що побачили світ у СРСР, здебільшого замовчували негативні явища у системі ДТР і виставляли на показ переваги та успіхи трудових резервів, презентуючи таким чином прикрашену, а не реальну версію тих подій.

Сучасні історики теж почали прикладати зусилля до вивчення діяльності системи ДТР [7-10], але й досі ціла низка важливих аспектів тематики залишається поза полем зору вчених. По-перше, основна увага українських істориків звертається до аналізу розвитку трудових резервів лише у потужних індустріальних районах Донбасу і Придніпров'я. А про мережу закладів ДТР Сумщини за період незалежності вийшло лише дві статті наукового характеру [11-12]. По-друге, у сучасній історіографії відсутні дослідження, присвячені безпосередньо залізничним училищам як різновиду

Король Віталій Миколайович - кандидат історичних наук, Сумський державний університет (Україна)

Слюсарєва Євгенія Олексіївна - студентка Навчально-наукового інституту права, Сумський державний університет (Україна).

професійно-технічних установ. По-третє, доволі слабо вивченими залишаються побут і повсякденне життя осіб, що перебували на навчанні у цих закладах. Якщо цього питання і торкаються, то доволі побіжно.

Мета цієї статті - на прикладі залізничних училищ Сумщини здійснити комплексне дослідження і об'єктивне висвітлення основних аспектів діяльності цього типу навчальних закладів під час повоєнної відбудови.

Система державних трудових резервів була створена Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 жовтня 1940 р. і стала однією зі складових милітаризації радянської економіки. Згідно з цією ж постановою по всій Україні (як правило, у містах з вузловими станціями) відкривалися залізничні училища. У Сумській області на базі колишніх відомчих профтехосвітніх закладів теж були створені два залізничних училища (у Конотопі та Білопільлі). Вони готували помічників машиністів, слюсарів з ремонту паровозів і вагонів, котельників, бригадирів з ремонту залізничних шляхів, токарів тощо.

У період німецької окупації України мережа закладів ДТР тимчасово припинила свою діяльність. Частину їх під час наближення фронту вдалося вивезти до східних районів Радянського Союзу. Евакуація передбачала вивезення персоналу закладів, учнів, які закінчували навчання вже у тилу, а також частини обладнання й інструментів.

Більшості ЗУ завдяки прив'язаності до залізниці, на відміну від великої кількості закладів ДТР інших видів, влітку 1941 р. вдалося евакуюватися. Звичайно, ця сторінка теж мала драматичний характер. Наприклад, ешелон, яким вивозили Конотопське ЗУ № 1, у дорозі потрапив під авіанальот. Після бомбардування вдалося зібрати лише 75 учнів з 250. Дехто з хлопців тоді загинув чи був поранений, а частина - розбрелася по навколишнім селам і згодом пішки поверталася додому. В евакуації Конотопське ЗУ № 1 розміщувалося в Новосибірську, а Білопільське ЗУ № 2 - у м. Барабинську Новосибірської області. Восени 1943 р. їх було повернуто до визволеної Сумщини [11, с. 336].

Відновлення мережі системи трудових резервів в Українській РСР здійснювалося по мірі визволення території від німців відразу після приходу Червоної армії і відновлення радянської влади. Сумщина була визволена з-під німецької окупації у вересні 1943 р. Як і в інших областях, тут роботи з відновлення закладів профтехосвіти розпочалися одночасно з відбудовою промисловості. Вже у листопаді 1943 р. начальник Сумського обласного управління трудових резервів доповідав про наявність мережі з 5 шкіл ФЗН, 2 ремісничих училищ та 2 залізничних училищ [13, арк. 2-2зв].

Конотопське ЗУ № 1 і Білопільське ЗУ № 2 були передовиками мережі системи трудових резервів Сумської області. За високі показники діяльності ЗУ № 2 навіть відзначали на республіканському рівні [14, арк. 136].

Базовими підприємствами цих училищ були: для ЗУ № 1 - Конотопський паровозоремонтний завод, для ЗУ № 2 - Білопільська залізнична станція (поруч був Ворожбянський вузол). Наприкінці 1940-х рр. базовим для ЗУ №2 стало й депо станції Смородине (м. Тростянець) [15, арк. 1; 16, арк. 2]. Від них навчальні установи в часи відбудови отримували значну допомогу матеріалами, обладнанням і кадрами.

Директорами досліджуваних закладів протягом 1940-х років були відповідно Г. І. Коновалов та Я. С. Соколов. Про директора ЗУ № 2 Якова Степановича Соколова і досі зберігається добра пам'ять серед колективу профтехучилища (воно і зараз під зміненою назвою діє в Білопільлі). Вже кілька поколінь персоналу передають історію про керівника, який тут сам ще юнаком опанував професію, потім очолив новостворене ЗУ і керував ним решту свого трудового життя, піклуючись про нього усім серцем [17, с. 25]. Особливо згадується епізод, коли Соколов, оббиваючи пороги начальства, переконав усіх у необхідності навчального закладу, домігся повернення ЗУ з евакуації і відстояв його від запланованої ліквідації [18].

Соколов Я.С. - директор Білопільського ЗУ № 2 у 1940-х рр.

У роки Другої світової війни відповідно до рішень Державного комітету оборони вся діяльність закладів трудових резервів була максимально орієнтована на виконання виробничих замовлень. Викладачів теоретичних дисциплін не вистачало, практично відсутніми були підручники та інша навчально-методична література. Тому теоретичне навчання тоді часто мало характер технічного інструктажу на робочому місці [1, с. 223].

Після Другої світової війни було відновлено повноцінний навчальний процес включно з теоретичним навчанням, політзаняттями і фізичним вихованням. В училищах навчальний рік починався 1 вересня і закінчувався 31 липня. Він розподілявся на 4 навчальних чверті: перші три по 13 тижнів, а четверта - 8 тижнів. Такий розподіл полегшував виробниче планування, не порушуючи безпосередніх навчальних вимог.

Режим навчання у першому та другому класах ЗУ мав певні відмінності. За навчальним планом у першому класі учні займалися 6 годин на день, причому 3 дні на тиждень відводилися на теоретичне навчання і 3 дні - на виробниче. Неділя залишалася вихідним. У другому класі протягом перших двох чвертей на виробниче навчання виділялися 3 дні на тиждень по 7 годин, а на теоретичне - 3 дні по 6 годин. Протягом третьої чверті на виробниче навчання відводилося 5 днів на тиждень по 7 годин, а на теоретичне - 1 день по 6 годин. Остання чверть повністю виділялася на виробничу практику по 7 годин на день, а консультації з теоретичних питань проводилися поза навчальним часом [19, с. 8].

Професійна підготовка здійснювалася, перш за все, шляхом виробничого навчання, на яке завжди відводилося понад 60 % загального часу.

Найважливішою теоретичною дисципліною були заняття зі спеціальної технології. Вони давали необхідні знання про устрій та експлуатацію обладнання, технологічний процес, прийоми роботи та методи організації праці на виробництві. Ще в навчальному плані виокремлювалися такі спеціально-технічні предмети, як матеріалознавство і креслення, що відігравали значну роль у формуванні технічної грамотності учнів.

Для професійної підготовки у залізничних училищах створювалися спеціалізовані кабінети зі окремих дисциплін та спецтехнологій певних спеціальностей. Наприклад, у Білопільському ЗУ № 2 за короткий термін з нуля було відновлено паровозний, токарний, столярний, креслярський кабінети та кабінет автогальм. Усі вказані приміщення оснащувалися зразками інструментів, макетами, кресленнями і навчальними плакатами. Та найцінніше обладнання було у паровозному спеціалізованому кабінеті: натуральні лобова частина, топка, паророзподільчий механізм і розрізи інжекторів паровоза серії «Э», а також макет паровоза серії «СО» у масштабі 1:10 [20].

Не шкодуючи власних сил і здоров'я, багато підлітків у патріотичному пориві та під впливом моральних заохочень самовіддано працювали із систематичним перевиконанням плану. Зокрема, лише за 1950 р. учнями Білопільського ЗУ № 2 понадпланово було відремонтовано 10 вагонів та 3 паровози, за що керівництво Південної залізниці спеціально оголосило колективу подяку [21, арк. 41].

Стимулюючим для молоді був і той факт, що частину перерахованих закладам за проведення даних робіт коштів могли отримувати безпосередні виконавці, тобто учні. Однак згадаємо ще одну важливу деталь. За діючим положенням, встановленим державою ще до Другої світової війни, учням ЗУ на руки мали виплачувати не всі зароблені ними гроші, а лише до третини цих коштів. Решту ж учнівської платні забирали собі навчальні заклади «на покращення матеріальної бази» [9, с. 79].

Також залізничні училища надавали своїм вихованцям додаткову загальноосвітню підготовку, яка ставала не тільки базою професійної освіти, але й однією з найважливіших складових виховання молоді відповідно до запитів тогочасної тоталітарної політичної системи.

Головними дисциплінами цього напрямку підготовки в училищах були математика, фізика та російська мова і літературне читання. Загальноосвітня підготовка в училищах не орієнтувалася на навчальні програми певних класів середньої школи. Програми цих предметів значно відрізнялися від того, що вивчали звичайні школярі. Вивчаючи математику, учні тренувалися у необхідних виробничо-технічних розрахунках. У фізиці вони розглядали певні фізичні явища та закономірності з точки зору використання їх у виробничих процесах. Запроваджені наприкінці 1943 р. уроки російської мови і літературного читання передбачали вправи учнів в усному та письмовому мовленні з використанням матеріалу виробничого характеру [19, с. 9].

Все навчання велося російською мовою. Випускник ЗУ, направлений до будь-якого міста Радянського Союзу, мав використовувати саме цю мову як засіб комунікації на залізниці. Це ж відповідало планам влади на формування «єдиного радянського народу» і сприяло русифікації молоді.

Однією з важливих складових педагогічного процесу в залізничних училищах було фізичне виховання. Крім обов'язкових занять з фізкультури у закладах системи ДТР до режиму дня включалися ранкова гімнастика та гімнастика у перервах між заняттями, додавалася спортивна активність учнів у позанавчальний час. Для сприяння фізкультурно-спортивній діяльності у системі ДТР з 1943 р. діяли осередки Добровільного спортивного товариства «Трудові резерви». Учні тренували й атестували за комплексами норм ГПО («Готовий до праці й оборони»).

У роки війни з огляду на потреби обороноздатності країни місце фізичного виховання у навчальних планах займала військова підготовка, яка викладалася до 1946 р. На її заняттях учням давали початкові військові знання та практичні навички в обсязі підготовки одиночного бійця.

Для учнів обов'язково викладався предмет, що декларувався як один з найважливіших, - політичні заняття. Головною метою політичних занять визначалося «виховання в учнів соціалістичного ставлення до праці, розуміння кожним молодим робітником свого громадського обов'язку перед Батьківщиною» [22, с. 20]. Державі були потрібні не просто кваліфіковані робітники, а палкі прихильники комуністичних ідей або, принаймні, лояльні до режиму громадяни.

Значної уваги в установах системи трудових резервів приділялося відзначенню державних свят і річниць вагомих подій. Під час святкових парадів і демонстрацій у містах трудрезервники, як правило, шикувалися і йшли окремою колоною. У кожному ЗУ, як і в кожному навчальному закладі трудових резервів, був свій прапор, до якого культивувалося ставлення, аналогічне до прапора військової частини в армії.

Учням, що проживали у гуртожитку, могли надаватися одноденні відпустки у неділю чи на свята та навіть дозволялося залишати училище ввечері в суботу чи напередодні свята. Влітку для учнів ЗУ існували канікули, які теж формально розглядалися як відпустка [23, с. 76].

З виховною метою за добру успішність та відмінну поведінку була передбачена низка заохочень: оголошення подяки перед строем, похвальна грамота училища, почесна грамота головного управління, нагрудний знак «Відмінник державних трудових резервів» і навіть грошова премія [23, с. 73].

**Прапор Конотопського ЗУ № 1
(Музей освіти і науки Сумщини, м. Суми).**

Роль «батога» під час виховного процесу відігравали дисциплінарні стягнення, що застосовувалися до порушників встановлених правил поведінки: зауваження перед строем, позбавлення права на відпустку, догана чи сувора догана наказом по училищу, попередження про виключення і виключення з навчального закладу [23, с. 73]. Систематичне і грубе порушення дисципліни, що призвело до виключення, розглядалося як кримінальний злочин на рівні з самовільним залишенням навчання і каралося за вироком суду ув'язненням на термін до 1 року [24, с. 105].

В училищах траплялися випадки хуліганства і грабунків. У досліджуваний період законодавство було дуже жорстоким. Так, у 1950 р. троє учнів Конотопського ЗУ № 1 пограбували двох новоприбулих підлітків. Забрали черевики, кашкет і шматок сала. Постраждалі звернулися не до працівників училища, які ладні були покривати такі злочиння, а відразу до міліції. У результаті лідера хуліганів засудили до 10, а його товаришів - до 7 і 6 років позбавлення волі відповідно [25, арк. 40]. Однак і такі суворі покарання у більшості випадків мало поліпшували ситуацію з підлітковою злочинністю.

З метою вплинути на порушників поведінки і недобросовісних учнів, покращити їх дисципліну та успішність широко використовувалися сатиричні

стінні газети, де розміщувалися жарти, карикатури і шаржі, присвячені негативним сторонам життя школи чи училища.

Гордістю училищ була їхня художня самодіяльність. Молодь, яка потребувала розваги та творчого самовираження, створювала інструментальні оркестри і хори. Вони давали концерти у клубах базових підприємств, підшефних колгоспів та на пунктах збору призовників, яких відправляли до Донбасу.

Кілька разів на місяць учням організовували культпоходи у кіно, театр чи музей. Для обслуговування трудрезервників організовувалася робота пересувних кіноустановок, у міських кінотеатрах раз на тиждень проводилися спеціальні кіносеанси для учнів за пільговими цінами. Білопільське ЗУ № 2 пішло ще далі. В 1948 р. заклад придбав власну звукову кіноустановку й регулярно безкоштовно демонстрував фільми своїм учням [26, с. 4].

За передвоєнним законодавством до залізничних училищ мобілізувалися хлопці віком 14-15 років. Під час відбудови визволених з-під німецької окупації територій з метою якнайбільшого розширення контингенту потенційних учнів вимоги до призовників дещо змінилися. Законодавчо було закріплено мобілізацію до ЗУ як хлопців віком 14-17 років, так і дівчат у віці 15-16 років [27, с. 372-373]. Зокрема, збільшуючи питому вагу жіночої праці, радянське керівництво намагалося компенсувати нестачу робітників-чоловіків. Враховуючи, що термін навчання в училищі становив 2 роки, на виробництво молоді робітничі кадри мали потрапляти приблизно у віці 16-19 років.

Зазвичай, через певну престижність ЗУ та праці залізничника більшість учнів залучалися до цих закладів шляхом добровільного набору і здебільшого належали до сільської молоді, хоча й міської тут було доволі багато (до третини), що загалом було нехарактерним для ДТР [28, арк. 31].

Рівень освіти (кількість закінчених класів середньої школи) мобілізованих до залізничних училищ, як правило, був вищий, ніж у призваних до закладів трудрезервів інших типів. До училищ приймалися підлітки з рівнем освіти не менше закінченої початкової школи (4 класи). Та вже з 1948 р. учнівський контингент груп намагаються повністю укомплектовувати молоддю з семирічною освітою.

Більшість учнів ЗУ Сумщини складалася з місцевої молоді. Однак популярність цих закладів була такою, що до них залюбки їхали вступати й хлопці та дівчата з інших областей. Наприклад, серед списків учнівського контингенту ЗУ № 1 знаходимо десятки уродженців низки районів сусідніх Чернігівської та Курської областей [29, арк. 28]. З матеріалів усної історії випливає, що перевагу при зарахуванні віддавали соціально вразливим групам підлітків. Зокрема, передовсім брали на навчання сиріт з дитбудинків [30, с. 137].

Загалом планова кількість учнівського контингенту протягом 1943-1950 рр. коливалася для Конотопського ЗУ № 1 у межах від 475 до 700 осіб, а для Білопільського ЗУ № 2 - від 250 до 420 осіб. Якщо у більшості закладів ДТР (переважно в школах ФЗН) плани підготовки не виконувалися, то у ЗУ Сумщини завжди навчалася на кілька учнів понаднормово, і групи були переповнені. Наприклад, у 1944 р. у ЗУ № 1 реально вчилися 507 осіб при

планові 500, а в ЗУ № 2 - 314 замість 300 [15, арк. 1]. Контингент збільшувався до 1947-1948 рр., і тоді в ЗУ № 1 перебувала рекордна кількість у 710 учнів (план 700), а в ЗУ № 2 - 425 осіб (при планові 420) [31, арк. 40, 83]. Згодом ці показники почали падати, оскільки за попередні роки нагальна потреба базових підприємств у кадрах в основному вже була задоволена. У 1950 р. у Конотопському ЗУ навчалися лише 475 учнів [25, арк. 10], а в Білопільському - 307 [21, арк. 3].

Більшість учнівського контингенту завжди була чоловічої статі. Причому дівчат було відчутно менше, ніж хлопців. Наприклад, станом на 1 січня 1946 р. у ЗУ № 1 співвідношення дівчат до хлопців становило приблизно 1:6 (75 дівчат і 475 хлопців), а в ЗУ № 2 - 1:8 (27 дівчат на 228 хлопців) [32, арк. 74-75]. З 1947 р. і до завершення відбудовчого періоду Конотопське залізничне училище більше не приймало на навчання дівчат, і весь контингент був виключно чоловічим. Водночас Білопільське ЗУ продовжувало підготовку молодих робітниць, хоча їх кількість теж зменшилася. Так, програму навчання у цьому закладі протягом 1947-1948 рр. проходили 25 дівчат і 400 хлопців [31, арк. 40]. Таким чином, співвідношення на користь хлопців сягало 1:16. Причому всі дівчата навчалися в одній окремій групі слюсарів-інструментальників, фах яких не потребував великих фізичних навантажень порівняно з іншими спеціальностями.

Більшість вступників, що потрапляли до залізничних училищ Сумщини мали 15-16 років, 17-літніх осіб завжди було трохи менше, а 14-літніх - буквально одиниці. Наприклад, на початок 1947-1948 навчального року до першого класу ЗУ № 1 ходила молодь такого віку: 14-літніх - 15 осіб, 15-літніх - 113, 16-літніх - 101, 17-літніх - 80 [31, арк. 83].

У повоєнні часи навчання у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, як і у старших класах середньої школи, було платним. Більшість людей, які після Другої світової війни жили у жахливих нестатках, матеріально були просто неспроможні дати освіту своїм дітям. В той же час трудрезервників держава не тільки навчала безкоштовно, але і брала на повне утримання. Законодавчо було закріплено, що мобілізована до системи ДТР молодь мала безкоштовно забезпечуватися харчуванням, одягом і житлом [27, с. 372]. Саме цей фактор в умовах хронічних злиднів ставав вирішальним для багатьох підлітків, які добровільно йшли навчатися до трудових резервів.

Оскільки абсолютна більшість мобілізованих підлітків не були розбалувані вдома калорійною і доброю їжею, то норми харчування у залізничних училищах сприймалися ними як справді розкішні. Втім, реальний раціон трудрезервників, як правило, сильно відрізнявся від того, що був записаний у постановках. Отоварювання фондів, призначених для харчування учнівського контингенту, проводилося з перебоями і затримками через відсутність необхідних товарів на продовольчих базах.

Під час відновлення мережі установ системи трудових резервів у 1943 р. кожен заклад отримував землю для ведення власного підсобного господарства. Продукція підсобного господарства призначалася для понаднормового забезпечення учнівського контингенту і мала додатково покращити раціон трудрезервників. Це було засобом часткового переведення установ на самозабезпечення шляхом експлуатації мобілізованої молоді.

Але те продовольство, яке вдавалося тут отримати, суттєво покращити харчування не могло. До того ж воно часто йшло не за прямим призначенням. Значна частина врожаю не потрапляла на учнівський стіл, а за заниженими цінами продавалася або взагалі безкоштовно передавалася співробітникам. Наприклад, у 1946 р. з вирощеної Конотопським ЗУ № 1 картоплі на харчування учнівського контингенту пішло трохи більше 20 т, а персоналу видано майже 7 т [33, арк. 13]. Зрозуміло, що подібне «розбазарювання» певною мірою було виправданим, адже необхідно було підтримати своїх працівників в умовах нестачі харчів. Та все одно це робилося за рахунок вихованців.

Згодом влада усвідомила неефективність підсобних господарств в установах системи ДТР. Наприкінці 1940-х рр. за наказом Міністерства трудових резервів підсобні господарства були згорнуті й ліквідовані. Забезпечення учнів харчами тепер повністю покладалося на централізоване постачання продуктів. Щоправда, наприкінці 1940-х рр. воно почало потроху стабілізуватися.

Вихованці залізничних училищ мали носити виключно форму, встановлену для трудрезервників. Вона символічно підкреслювала причетність молоді до відповідної структури. Літній однострій складався з гімнастерки і штанів чорного, «захисного» або темно-синього кольору. Гімнастерка підперезувалася широким брезентовим ременем, фарбованим чорним лаком. Головним убором був суконний кашкет, на якому замість кокарди знаходився технічний знак - перехрещені молоток і розвідний гайковий ключ. Цей самий знак також зображувався на металевих гудзиках. На петлицях верхнього одягу, як і на блясі ременя, містився вибитий напис аббревіатури і номеру навчального закладу, в якому навчався учень, тобто «ЖУ-1» чи «ЖУ-2» (від рос. «*железнодорожное училище*») відповідно. Зимовим головним убором була шапка-вушанка.

Для дівчат спеціально був розроблений жіночий варіант форми. Трудрезервницям належало носити довгу темну сукню, підперезану ременем. Дівочим головним убором став берет з «молоточками», як у хлопців.

Також вихованцям мали видаватися онучі, шкарпетки (дівчатам - панчохи) та відповідні комплекти нагільної білизни. До всього вищевказаного додавалося взуття - шкіряні черевики [23, с. 178-183].

Для виробничої практики слугував бавовняний костюм робочого спецодягу (роба). Він являв собою комбінезон або штани з курткою (у дівчат - халат), а ще також фартух, картуз (косинка), рукавиці [23, с. 182, 186].

Зауважимо, що вдома батьки, як правило, придбати дітям чогось кращого за це вбрання тоді просто не мали змоги. Обмундирування було схоже на військове і добре підкреслювало набуту виправку. Хоча у перші післяокупаційні роки з речовим забезпеченням училищ траплялися проблеми і норми видачі уніформи нерідко порушувалися.

Впродовж навчання учням гарантувалося забезпечення безкоштовним житлом. Спільне проживання у одному приміщенні за чітко регламентованими правилами цілком відповідало мілітаризованому характеру установ системи трудових резервів. Втім, ті особи, які потрапили до навчальних закладів за місцем проживання, могли й надалі мешкати вдома і щодня звідти ходити на навчання.

На початку відбудови училища не мали достатньої кількості придатних для проживання приміщень. Тому намагалися залучати до ЗУ передовсім підлітків з міста та навколишніх сіл, оскільки ця молодь вже мала свою житлову площу.

У вересні 1944 р. спеціальним наказом по системі ДТР запроваджувалося відокремлене проживання [4, с. 114-115]. Для кожної статі мали відводитися свої житлові корпуси. На практиці ж в училищах просто обмежувалися окремим крилом або поверхом будівлі для дівчат.

Нормативно для гуртожитків закладів ДТР встановлювався перелік найрізноманітнішого інвентарю. Однак на початку відбудови він здебільшого був відсутній. Учні були змушені збирати залишки залізних ліжок на руїнах та згарищах будівель [34, арк. 29]. Тумбочок і табуретів часто не було взагалі, столів обмаль. Тому значну кількість необхідних меблів трудрезервники почали виготовляти самотужки. Так, лише у березні-квітні 1946 р. учні Конотопського ЗУ № 1 виготовили 243 табурети, 15 ліжок, 12 столів, 10 дерев'яних диванів, 2 шафи, 12 вішалок [35, арк. 16 зв.-17 зв.].

З перших днів перебування в установах системи трудових резервів підлітки потрапляли в умови суворого розпорядку дня і жорсткої дисципліни. Кожен день розпочинався і завершувався лінійкою з перекличкою та перевіркою зовнішнього вигляду. Для забезпечення порядку в гуртожитках училищ постійно перебували чергові коменданти і вихователі, які здійснювали контроль над учнями [23, с. 28-29].

Отже, залізничні училища Сумщини відіграли важливу роль у формуванні кваліфікованих кадрів для відбудови та експлуатації шляхів сполучення в регіоні. Порівняно з іншими навчальними закладами трудових резервів ЗУ мали кращу матеріально-технічну базу, досконалішу організацію навчально-виробничого процесу і задовільні побутові умови для учнів. Готуючи молодих залізничників, вони залишалися доволі престижними установами професійної освіти повоєнної доби.

---

1. Очерки истории профессионально-технического образования в СССР / под ред. С. Я. Батишева. Москва: Педагогика, 1981. 352 с.

2. Блинчевский Ф. Л., Зеленко Г. И. Профессионально-техническое образование рабочих в СССР. Москва: Трудрезервиздат, 1957. 160 с.

3. Веселов А. Н. Профессионально-техническое образование в СССР : очерки по истории сред. и низш. проф.-техн. образования в СССР. Москва: Профтехиздат, 1961. 435 с.

4. Котляр Э. С. Государственные трудовые резервы СССР в годы Великой Отечественной войны. Москва: Высш. шк., 1975. 240 с.

5. Позняков П. И. Коммунистическая партия в борьбе за подготовку квалифицированных кадров рабочего класса в системе государственных трудовых резервов в 1940-1950 гг. Киев: [б. в.], 1954. 203 с.

6. Терещенко Г. І. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні : За матеріалами навч. закл. проф.-техн. освіти, 1940-1970 рр. Київ: Вища шк., 1974. 159 с.

7. Бомбандьорова О. А. Державні трудові резерви на відбудові енергетичних та металургійних підприємств України (1943-1945 рр.) // Наукові записки: зб. наук. стат. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1999. Вип. 35, Ч. 4. С. 201-210.

8. Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941-1950). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 206 с.

9. Овчиннікова Я. С. Умови навчання та праці неповнолітніх Донбасу у навчальних закладах системи державних трудових резервів СРСР у 1940-1941 роках // Наукові праці [Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили]. 2009. Т. 104: Сер.: Історія. Вип. 91. С. 78-83.
10. Шупік Н. Ф. Мобілізації молоді до навчальних закладів професійно-технічної освіти системи трудових резервів Донеччини у 1944-1949 рр. // Вісник Маріупольського державного університету. Сер. : Історія, політологія. 2012. Вип. 3. С. 19-29.
11. Близнюк А. М., Степаненко О. П. Сумська область // Профтехосвіта ХХ ст. : енцикл. вид. / за ред. Н. Г. Ничкало. Київ: АртЕк, 2004. С. 331-344.
12. Король В. М. Мобілізація молоді Сумщини до навчальних закладів системи трудових резервів у відбудовчий період (1943-1950 рр.) // Сумський історико-архівний журнал. 2011. № XIV-XV. С. 213-219.
13. Державний архів Сумської області (далі - Держархів Сумської обл.), ф. Р-3369, оп. 1, спр. 2, 10 арк.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4609, оп. 1, спр. 163, 158 арк.
15. Держархів Сумської обл., ф. Р-3369, оп. 1, спр. 9, 64 арк.
16. Держархів Сумської обл., ф. Р-3369, оп. 1, спр. 24, 58 арк.
17. Почесні громадяни міста Білопілья: біобібліографічний покажчик / КЗ БРР «Білопільська центральна районна бібліотека ім. О.Олесья». Білопілья, 2014. 28 с.
18. З розповіді співробітниці ДНЗ «Білопільське ВПУ» Наливайко А.Г. Записано в червні 2018 р.
19. Содержание обучения в училищах и школах ФЗО // Производственное обучение. 1947. № 12. С. 8-10.
20. Рукописні спогади Сальникова А.С. з експозиції музею ДНЗ «Білопільське ВПУ».
21. Держархів Сумської обл., ф. Р-3369, оп. 1, спр. 47, 54 арк.
22. Лернер И. Программа политзанятий для школ ФЗО // Производственное обучение. 1947. № 2. С. 20-21.
23. Трудовые резервы СССР : сб. офиц. материалов / сост. М. С. Розофаров. Москва: Гос. изд. юрид. лит., 1950. 376 с.
24. Справочник по законодательству для исполнительных комитетов советов депутатов трудящихся. Т. 1 / под общ. ред. К. П. Горшенина. Москва: Юрид. изд. М-ва юстиции СССР, 1946. 516 с.
25. Держархів Сумської обл., ф. Р-5016, оп. 1, спр. 13, 46 арк.
26. Медвідь Г. Кіноустановка у залізничному училищі // Більшовицька зброя. 6 бер. 1948 р., № 47. С. 4.
27. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 - июль 1956 гг.). Москва: Гос. изд. юрид. лит., 1956. 500 с.
28. Держархів Сумської обл., ф. Р-5016, оп. 1, спр. 9, 42 арк.
29. Держархів Сумської обл., ф. Р-5016, оп. 1, спр. 11, 42 арк.
30. Король В. М. Система трудових резервів першого повоєнного десятиліття в усній історії Сумщини // Сумський історико-архівний журнал. 2012. № XVI-XVII. С. 133-141.
31. Держархів Сумської обл., ф. Р-3369, оп. 1, спр. 27, 88 арк.
32. Держархів Сумської обл., ф. Р-3369, оп. 1, спр. 13, 76 арк.
33. Держархів Сумської обл., ф. Р-5016, оп. 1, спр. 5, 20 арк.
34. Держархів Сумської обл., ф. Р-3369, оп. 1, спр. 7, 218 арк.
35. Держархів Сумської обл., ф. Р-5016, оп. 1, спр. 4, 90 арк.

References

1. Ocherki istorii professional'no-tekhnicheskogo obrazovaniya v SSSR / pod red. S. Ya. Batisheva. Moskva: Pedagogika, 1981. 352 s.
2. Blinchevskiy F. L., Zelenko G. I. Professional'no-tekhnicheskoe obrazovanie rabochikh v SSSR. Moskva: Trudrezervizdat, 1957. 160 s.
3. Veselov A. N. Professional'no-tekhnicheskoe obrazovanie v SSSR : ocherki po istorii sred. i nizsh. prof.-tekhn. obrazovaniya v SSSR. Moskva: Proftekhizdat, 1961. 435 s.
4. Kotlyar E. S. Gosudarstvennye trudovye rezervy SSSR v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. Moskva: Vyssh. shk., 1975. 240 s.
5. Poznyakov P. I. Kommunisticheskaya partiya v bor'be za podgotovku kvalifitsirovannykh kadrov rabocheho klassa v sisteme gosudarstvennykh trudovykh rezervov v 1940-1950 gg. Kiev: [b. v.], 1954. 203 s.
6. Tereshhenko G. I. Organizators'ka dijal'nist' Komunistychnoi' partii' po pidgotovci

robitnych kadriv na Ukraini : Za materialamy navch. zakl. prof.-tehn. osvity, 1940-1970 rr. Kyi'v: Vyshha shk., 1974. 159 s.

7. Bomband'orova O. A. Derzhavni trudovi rezervy na vidbudovi energetychnykh ta metalurgijnykh pidprijemstv Ukrainy (1943-1945 rr.) // Naukovi zapysky: zb. nauk. stat. K.: Vyd-vo NPU im. M.P.Dragomanova, 1999. Vyp.35, Ch.4. S. 201-210.

8. Loboda M. K. Trudovi resursy u vazhkij promyslovosti Ukrainy pid chas nacysts'koi okupacii ta u vidbudovnyj period (1941-1950). Kyi'v: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. 206 s.

9. Ovchynnikova Ja. S. Umovy navchannja ta praci nepovnolitnih Donbasu u navchal'nykh zakladah systemy derzhavnykh trudovykh rezerviv SRSR u 1940-1941 rokakh // Naukovi praci [Chornomor. derzh. un-t im. Petra Mogyly]. 2009. T. 104: Ser.: Istorija. Vyp. 91. S. 78-83.

10. Shypik N. F. Mobilizacii molodi do navchal'nykh zakladiv profesijno-tehnicnoi osvity systemy trudovykh rezerviv Donechchyny u 1944-1949 rr. // Visnyk Mariupol's'kogo derzhavnogo universytetu. Ser.: Istorija, politologija. 2012. Vyp. 3. S. 19-29.

11. Blyznjuk A. M., Stepanenko O. P. Sums'ka oblast' // Proftehosvita HH st.: encykl. vyd. / za red. N. G. Nychkalo. Kyi'v: ArtEk, 2004. S. 331-344.

12. Korol' V. M. Mobilizacija molodi Sumshhyny do navchal'nykh zakladiv systemy trudovykh rezerviv u vidbudovnyj period (1943-1950 rr.) // Sums'kyj istoryko-arhivnyj zhurnal. 2011. № XIV-XV. S. 213-219.

13. Derzhavnyj arhiv Sums'koi oblasti (dali - Derzharhiv Sums'koi obl.), f. R-3369, op. 1, spr. 2, 10 ark.

14. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhykh organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy, f. 4609, op. 1, spr. 163, 158 ark.

15. Derzharhiv Sums'koi obl., f. R-3369, op. 1, spr. 9, 64 ark.

16. Derzharhiv Sums'koi obl., f. R-3369, op. 1, spr. 24, 58 ark.

17. Pochesni gromadjany mista Bilopillja: biobibliografichnyj pokazhchyk / KZ BRR «Bilopil's'ka central' na rajonna biblioteka im. O.Olesja». Bilopillja, 2014. 28 s.

18. From the story of the employee of the State Educational Institution «Bilopil'ly VPU» Nalyvaiko A. H. Recorded in June 2018

19. Soderzhanie obucheniya v uchilishchakh i shkolakh FZO // Proizvodstvennoe obuchenie. 1947. № 12. S. 8-10.

20. Handwritten memories of Salnikov A. S. from the museum exposition of the State Educational Institution «Bilopil'ly VPU».

21. Derzharhiv Sums'koi obl., f. R-3369, op. 1, spr. 47, 54 ark.

22. Lerner I. Programma politzanyaty dlya shkol FZO // Proizvodstvennoe obuchenie. 1947. № 2. S. 20-21.

23. Trudovye rezervy SSSR: sb. ofits. materialov / sost. M. S. Rozofarov. Moskva: Gos. izd. yurid. lit., 1950. 376 s.

24. Spravochnik po zakonodatel'stvu dlya ispolnitel'nykh komitetov sovetov deputatov trudyashchikhsya. T. 1 / pod obshch. red. K. P. Gorshenina. Moskva: Yurid. izd. M-va yustitsii SSSR, 1946. 516 s.

25. Derzharhiv Sums'koi obl., f. R-5016, op. 1, spr. 13, 46 ark.

26. Medvid' G. Kinoustanovka u zaliznychnomu uchylshhi // Bil'shovyc'ka zbroja. 6 ber. 1948 r., № 47. S. 4.

27. Sbornik zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR (1938 - iyul' 1956 gg.). Moskva: Gos. izd. yurid. lit., 1956. 500 s.

28. Derzharhiv Sums'koi obl., f. R-5016, op. 1, spr. 9, 42 ark.

29. Derzharhiv Sums'koi obl., f. R-5016, op. 1, spr. 11, 42 ark.

30. Korol' V. M. Systema trudovykh rezerviv pershogo pivojennogo desjatylyttja v usnij istorii Sumshhyny // Sums'kyj istoryko-arhivnyj zhurnal. 2012. № XVI-XVII. S. 133-141.

31. Derzharhiv Sums'koi obl., f. R-3369, op. 1, spr. 27, 88 ark.

32. Derzharhiv Sums'koi obl., f. R-3369, op. 1, spr. 13, 76 ark.

33. Derzharhiv Sums'koi obl., f. R-5016, op. 1, spr. 5, 20 ark.

34. Derzharhiv Sums'koi obl., f. R-3369, op. 1, spr. 7, 218 ark.

35. Derzharhiv Sums'koi obl., f. R-5016, op. 1, spr. 4, 90 ark.

Король В. Н., Слюсарева Е. А.

кандидат исторических наук, Сумский государственный университет (Украина)
студентка Учебно-научного института права Сумского государственного университета (Украина).

ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫЕ УЧИЛИЩА СУМЩИНЫ В ПЕРИОД ВОССТАНОВЛЕНИЯ ЭКОНОМИКИ (1943-1950 гг.)

Статья посвящена исследованию истории железнодорожных училищ системы государственных трудовых резервов в условиях восстановительных процессов 1943-1950 гг. В центре внимания исследователей Конотопское ЗУ №1 и Белопольское ЗУ №2. В частности, анализируются особенности организации учебно-воспитательного процесса, комплектования контингента учащихся, материально-бытовое обеспечение воспитанников учреждений. Исследование базируется на материалах Государственного архива Сумской области.

Ключевые слова: послевоенное восстановление, профессионально-техническое образование, трудовые резервы, железнодорожные училища, Сумская область.

Korol V. M., Slyusareva Ye. O.

PhD (History), Sumy State University, (Ukraine)

student of the Educational and Scientific Institute of Law, Sumy State University (Ukraine)

RAILWAY VOCATIONAL SCHOOLS OF SUMY REGION DURING THE PERIOD OF ECONOMY RECOVERY (1943-1950)

The article is devoted to the study of the railway vocational schools activities in the context of the restoration processes of 1943-1950.

Railway vocational schools belonged to the Labour Reserves (LR) of the USSR. During World War II and the post-war reconstruction LR system was a centralized structure performed the task of ensuring the strategic sectors of Soviet economy by young workers. It was semi-military and also largely provided the function of social protection of juvenile.

Konotop ZU № 1 and Bilopilnya ZU № 2 are in the center of researchers' attention. In particular, the features of the educational process, the recruiting of the students contingent, and the material and household provision of the learners during their training are analysed in the article.

Components of the education in railway vocational schools were: industrial training, especially technical and general education subjects, political classes and physical or military training. The main emphasis was placed on gaining practical experience by students through industrial training, to which the largest share of the time was assigned. Organizing of extracurricular life of young people was based on the paramilitary training principles.

State standards of the free food supply and material conditions in LR were perceived as satisfactory under the postwar hunger and deficiency of goods. Most students lived in hostels while studying. The barracks regime reigned in hostels. Students lived on a very strict and clear daily time-table.

The research is based on materials from the State Archive of Sumy Region.

Key words: post-war recovery, vocational education, Labour Reserves, railway vocational schools, Sumy region.

Отримано 21.05.2019